

творів: В 50 т. – Т. 3 [Поезія] / Ред. П.Й. Колесник; Укл. А.А. Каспрук. – К.: Наук. думка, 1976. – 546 с.; Вороний М. Твори. – К.: Дніпро, 1989. – С 163 – 164; Франко І.Я. Збір. творів: У 50-ти тт. – Т. 37. –К.:Наукова думка, 1982. –511 с.; Єфремов С. О. В поисках новой красоты. (Заметки читателя) / С. О. Єфремов // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К.:Дніпро, 1993. – 351 с.; Див.: Єфремов С. В поисках новой красоты (Заметки читателя). // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 10. – Отд. 1. – С. 100 – 140.; Богацький П. Українська Хата. Київ, 1909 –1914: (Спогади). Упоряд. С. Зеркаль / Павло Богацький, Микита Шаповал, Аркадій Животко. – Нью-Йорк, 1955. – 50 с.

Рецензенти: Поплавська Н.М., д-р філол. наук, проф.
Колодкевич Г.В., к. філол. наук, доц. (Київ)

Ірина Приліпко, доц. (Київ)

УДК 82 – 3; 262.14 (Марко Вовчок)

ББК 83 (4 Укр)

Тенденції зображення образів духовних діячів у прозі Марка Вовчка

У статті розглянуто провідні тенденції моделювання образів духовенства у малій та великій прозі Марка Вовчка. Розкрито специфіку принципів зображення духовних діячів, з'ясовано семантику образів героїв та особливості використання сатири й іронії в російськомовних романах письменниці.

Ключові слова: *духовенство, іронія, образ, оповідання, роман, сатира.*

Prylipko I. Tendencies of representation the images of clergy in Marko Vovchok`s prose.

The article explores the mains tendencies of modeling the images of clergy in the Marko Vovchok`s short and great prose. The author explores the specificity of principles of representation the clergy and studies the meaning images of hero, the specificity of use the satire and irony in the writer`s russian novels.

Key words: *clergy, irony, image, story, novel, satire.*

Розкриваючи у своїй творчості різні аспекти народного життя середини й другої половини XIX ст., Марко Вовчок (1833 – 1907) значну увагу приділяла зображенню духовенства. У моделюванні образів священників, дяків, ченців та черниць письменниця дотримувалася реалістичних принципів зображення, була зорієнтована на різноаспектність та психологічну вмотивованість розкриття характеру. Саме цим пояснюється наявність як позитивних, так і негативних образів духовних діячів у її прозі. Відтак, різноплановість рецепції духовенства зумовлена насамперед спрямованістю Марка Вовчка на правдиве відтворення реалій тогочасного суспільства, у якому серед служителів церкви зустрічалися як високоморальні, духовні люди, так і здирники, перейняті лише приватними інтересами. У цьому сенсі заідеологізованим видається твердження О.Засенка про ідеалізацію духовенства в оповіданнях Марка Вовчка «Сестра» та «Отець Андрій», у яких, на думку критика, наявні «ідилічні малюнки з побуту попівства» [Засенко 1964: 326]. Дослідник вказував й на «критичне ставлення до релігії та духовенства» письменниці, пов'язуючи це з тим, «як зміцнювався її революційно-демократичний світогляд» [Засенко 1964: 326], акцентував на атеїстичних переконаннях авторки: «Антиклерикальні мотиви й образи у творчості Марка Вовчка показують, що письменниця була послідовним атеїстом [...]» [Засенко 1964: 410]. Заідеологізованість таких тверджень очевидна, адже говорити про атеїстичні переконання письменниці на підставі наявності у її творах негативних образів духовенства необґрунтовано. Творчість Марка Вовчка засвідчує, що у відтворенні різноманітних сфер життя та суспільних прошарків, зокрема й духовенства, письменниця завжди залишалася вірною життєвій дійсності.

Однією з провідних тенденцій зображення духовенства у малій прозі Марка Вовчка є позитивна семантика образів героїв. Так, в оповіданні «Сестра» (1857) образи сільського священика отця Івана та його дружини розкриваються через сприйняття їх героями твору. Бабуся-прочанка, радячи головній героїні йти служити до отця Івана, говорить: «Що то за добрячі люди, старосвітні, прості! [...] Отець Іван уже дуже старий і темний років із дев'ять, а служби божої не кидає...» [Вовчок Марко 1975:

40]. Показовою у формуванні образу отця Івана є історія, яку розповідає бабуся і в якій розкрито ставлення людей до свого панотця. Після того, як отець Іван осліп, йому було заборонено служити у церкві, проте парафіяни відстояли свого священника: «Дознався був владика, що сліпий старець чинить у божому домі одправу, – і заборонив. Так люди виходили усенькою громадою просити за його, щоб оставлено. [...] Наїхав владика й хвалу богові оддав, що так твердо й непомилешно темний править службу божу, і хрестом його благословив...» [Вовчок Марко 1975: 40]. Позитивне значення образу отця Івана значною мірою увиразнюється через окремі деталі: тихий, поважний та ласкавий голос, «тиша та добрість» [Вовчок Марко 1975: 41] незрячих очей. Героїня-оповідачка відчула добре й лагідне ставлення до себе у старосвітській родині отця Івана: «Живу в їх місяць, живу й другий; добре мені, так що годі! Так мене жалують, як свою дитину» [Вовчок Марко 1975: 41].

Героя оповідання «Отець Андрій» (1857) – сільського священника – селяни не лише глибоко шанують, а й довіряють йому свої таємниці: Петро Самійленко, розповівши жінці про закопані в садку гроші, радить віддати їх на збереження отцю Андрію. Саме в отця Андрія селяни шукають захисту від несправедливості й кривд: врятувавши Оксану від зазіхань пана, її наречений Тиміш із сільськими парубками відводять дівчину до отця Андрія, адже переконані, що в нього отримають мудру пораду й знайдуть захист. Розібравшись у ситуації, побачивши очевидну несправедливість пана, отець Андрій бере відповідальність на себе й чинить так, як йому наказує совість: «Повів їх та й звінчав зараз. Поблагословив і казав не боятися нічого: «Я сам буду одвіт держати!» [Вовчок Марко 1975: 111]. Врівноваженість отця Андрія, його сміливі й мудрі слова діють на розгніваного пана, розкривають йому очі на ганебний вчинок, присоромлюють і втихомирюють: «Отець Андрій підняв руку та йому: – Бушувати в моїй хаті не годиться. [...] – Хотіли ви бідну дівчину погубити... Чи у вас же не було сестри або матері рідної? Схаменіться! Бог не попустив великого гріха, так ви метнулись тоді старого чоловіка обіжати! А любите, як люди величають добрим чоловіком. Горе вам! Не обіжайте бідних людей! Я сього не попушу, поки жив. Я найду суд і розправу! Йдіть собі з Богом!

Панок наш верть за двері, як обпарений. З того часу й будинки отця Андрія обходить» [Вовчок Марко 1975: 112].

У творі «Дяк», над яким письменниця працювала з 1861 р. з перервами до кінця життя, образ церковного дяка Тимоша Івановича розкривається крізь призму сприйняття героя-оповідача та у контексті відтворення розповіді самого дяка про його життя. Зовнішня незвичність Тимоша Івановича увиразнюється через контраст до загального уявлення про дяків, через сприйняття його героєм-оповідачем, який передає загальне позитивне враження, яке справляв на оточуючих дяк: «Усі його в нас любили; балакливий був чоловік, веселий, громадський» [Вовчок Марко 2005: 282]. У розповіді героя про своє блукання по світу, сватання до попівської доньки Марти з Тернів, службу дяком, одруження тощо, переплетені веселі й сумні ноти, розкрита історія складного людського життя, втілене прагнення небуденної людської природи до чогось вищого й недосяжного. Романтичну вдачу героя не задовольняло звичне життя, а тому, виконуючи дяківські обов'язки, живучи «як всі», він відчував незабгажену тугу, потребу чогось незвичайного: «Нудно і вбого. [...] Хрестини і похорони мішались із собою – мені ні вмерти, ані народитися [...]. Проте я страх як занудився – нічого було мені не треба, і усе мені докучало [...]. Тоді напала на мене туга ревная, невсипуща, невгавуща, лихая і невмолимая – вона мене пхала кудись пріч, далі, далеко... Вона мене з місця пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями. [...] піду та зобачу, чи не гірш там, де інш. [...] Піду, шляху не буду міряти, а часу лічити не буду» [Вовчок Марко 2005: 316, 317, 324]. Невдоволення своїм становищем, прагнення знайти щось змістовне, пережити небуденні враження, бажання мандрувати засвідчують романтичність природи героя, на що вказував й М. Грицай [Грицай 1983: 114]. У твердженні О. Засенка про те, що головна «увага в оповіданні «Дяк» зосереджена на викритті зажерливості, користолюбства і лицемірства старосвітського сільського духовенства, на критиці затхлості, консерватизму, потворності його побуту» [Засенко 1964: 327], відчувається певна тенденційність, адже образ старого тернівського священника – батька Марти – не викликає будь-яких негативних асоціацій. Дещо корисливими зображені хіба що макухинські піп і попада,

перейняті тим, за кого видадуть заміж своїх сім доньок. Попадає ставити Тимоша перед альтернативою: якщо він одружиться на одній з її дочок, то матиме за це місце дядя. Цей епізод увиразнює характерну проблему того часу, яка хвилювала багатодітні попівські родини: чи знайдуться женихи для попівських доньок?

Позитивне значення має епізодичний образ дядя в оповіданні «Козачка» (1857). Пригнічена життєвими колізіями, розлукою з чоловіком, Олеся звертається до дядя з проханням написати листа. Зовнішній вигляд дядя, його запитання про те, що він матиме за те, що напише листа, формують початкове негативне враження про нього у героїні: «Пішла до дядя просити. – Добре, – каже дядя, – я напишу, а що мені за те буде? Глянула вона на його: червоний такий, пикатий, веселий; мабуть, гуляти любить і горілку вживає: нема надії, щоб поцінно взяв» [Вовчок Марко 1975: 62]. Пишучи листа, дядя переймається горем Олесі, відмовляється від раніше встановленої плати за написання листа, чим виявляє свою чуйність й небайдужість до чужого горя: « – Я напишу, напишу... годі... а ти не принось двох двадцятки, не треба!» [Вовчок Марко 1975: 63].

Російськомовна велика проза Марка Вовчка засвідчила вміння письменниці всебічно висвітлювати негативні явища, засобами сатири розкривати риси, притаманні певній частині духовенства. Так, роман «Записки причетника», над яким письменниця почала працювати у першій половині 1861 р. (повного варіанту роману немає, відомі лише перша частина твору й уривок з другої), через специфіку зображення у ньому духовних діячів зазнавав перешкод з виданням з боку духовної цензури (лише впродовж 1869 – 1870 рр. зусиллями М. Некрасова перша частина твору й розділи з другої друкувалися у журналі «Отечественные записки» з урахуванням певних цензурних правок). Хоча твір написаний російською мовою, проте в основі його – враження від життя й діяльності українського духовенства середини XIX ст. М. Грицай слушно стверджує: «Без сумніву, роман написаний на українському матеріалі» [Грицай 1983: 158], про що, на переконання дослідника, вказують імена героїв, описи побуту, загальний колорит. У листі до С. Єшевського (початок серпня 1864 р.) Марко Вовчок писала про своє бажання прочитати адресату твір, який тоді ще мав назву «Записки

дьячка», вказуючи й на те, що зумовило написання роману: «С некоторого времени я вдруг стала замечать, что во время моих собственных личных мыслей стали меня осаждают лики архиереев, дьячков и дьячих, и поповен, и что жизнь их беспрестанно мне представлялась то в том, то в другом образе – я стала писать и когда написала, тогда только уяснилось мне, что я хочу от них и зачем я их тревожу. И не можете представить, до чего они меня теперь занимают, точно я получила от них важный вопрос – ответила и жду ещё важнеего» [Вовчок Марко 1956: 425–426]. В іншому листі до цього ж адресата (3 вересня 1864 р.) у рубриці P.S. Марко Вовчок зазначала про реалістичність відтворених нею осіб: «Я ведь знала этих людей когда-то и наблюдала – живое впечатление всегда остается у меня и не умирает» [Вовчок Марко 1956: 429]. Спостерігаючи за життям і діяльністю тогочасного духовенства, письменниця бачила, що окремі духовні діячі нехтують заповідями Христа, забувають про свої обов'язки, переймаючись лише приватними інтересами, притримуючись тільки зовнішніх атрибутів та канонів. Показовим у цьому сенсі є її лист до О. Марковича (26 березня 1861 р.), у якому, пишучи про своє враження від Риму й папи римського, його оточення й церемоній, вона зазначала: «Не так прийшов той, що був розп'ятий. Не такі були й ті, що поробили катакомби і що їх сліди ще видні там – ступені кам'яні стерті, сходжені стопами. Де тепер хоч один такий?» [Вовчок Марко 1956: 398 – 399]. Саме з метою розкрити й засудити негативні прояви життя та діяльності духовенства Марко Вовчок розпочала працю над романом «Записки причетника», який виявився близький за своїм ідейним спрямуванням до творів російських письменників – «Мандрівка по святих місцях руських» (1836) А. Муравйова, «Нариси бурси» (1863) М. Помяловського, «Сільські зустрічі» (1865) Г. Успенського, а також до книги І. Беллюстіна «Опис сільського духовенства» (Лейпціг, 1858 р.), про яку Н. Крутікова, вказуючи на перегук окремих місць твору російського письменника й роману Марка Вовчка, зазначала: «Книга Беллюстіна могла стати одним із поштовхів до виникнення задуму роману і нагадать письменниці характерні сторони духовного побуту» [Крутікова 1965: 262].

Образи духовенства у романі «Записки причетника» розкриваються через першоособовий наратив та ретроспективну форму (тобто наратор застосовує такий наративний прийом, як аналепсис): характери і вчинки героїв постають крізь призму сприйняття героя-оповідача – сина дяка села Терни Тимофія, який відтворює те, що йому довелося пережити й відчуту у дитинстві, восьмирічним хлопчиком. У «Предисловии и воззванию к читателю» наратор розкриває мету своєї розповіді – «оставить потомству верное и нелицеприятное изображение быта, нравов и обычаев священнослужительских» [Вовчок Марко 1975: 359]. Наратор зазначає й про наявність у «записках» його власних суджень, оцінок.

Хоча роман Марка Вовчка визначався як один «з найяскравіших антиклерикальних російських романів XIX віку» [Крутікова 1965: 147, 149], проте очевидним є те, що писався він не з метою засудити все духовенство й релігію загалом, а з прагненням розкрити негативні риси і явища, притаманні окремій частині тогочасних духовних діячів. Найяскравішим уособленням потворних рис, характерних певній частині священників, є образ отця Єремія. Герой вирізняється насамперед своїм лицемір'ям, завдяки якому приховує за зовнішнім спокійним, привітним, скромним, набожним виглядом жорстокість, жадібність, підступність. Герой-наратор спостерігає вправне маскування: «Лицо его, овещенное пылающей свечой, являло приветливость, улыбалось, но он не давал себе труда совершенно надевать маску, а только слегка прикрывался ею, не заботясь о том, как ясно из-под нее выглядывали злость и насмешка» [Вовчок Марко 1975: 545]. Саме завдяки здатності приховувати свою справжню натуру, отець Єремія забезпечив собі спокійне життя, унеможливив відкриті скарги на нього, адже очевидних доказів його несправедливого поводження з парафіянами, церковними людьми не було. Негативне значення образу отця Єремія увиразнюється через відтворення висловлювань й думок про нього інших героїв. Умовляючи Софронія не вступати в конфлікт з отцем Єремієм, батько героя-оповідача аргументує це тим, що відстоювати правду й справедливість марно, адже панотець «увертлив, как блоха» [Вовчок Марко 1975: 380], і має здатність виходити сухим із води. Одна з селянок розповідає, що отець

Єремій відмовився пом'янути її чоловіка, мотивуючи це тим, що він не заслужив на це, проте справжньою причиною була мала плата: «И где он такой каменный уродился! Даже оторопь берет! И это он, как святой, никогда слова сердитого не скажет, виду косоного не подаст – все благословляет!» [Вовчок Марко 1975: 461]. Показовим у ставленні людей до свого священника є те, що у розмовах про нього вони уникають таких слів, як «отець», «панотець», «священик», обмежуючись лише займенником «він».

«Изворотливость и прирожденное, так сказать, сверхъестественное искусство в коварстве» [Вовчок Марко 1975: 402] отця Єремія проявляються у ставленні до сільського дячка Софронія, який, на відміну від інших, не терпів несправедливостей і виявляв протест. Отець Єремій вперто не хоче віддавати гроші Софронію, зібрані після пожежі будинку, хоча й знає, що справедливість на боці Софронія, проте відчуває, що має владу, а тому залишиться непокараним. Підступність отця Єремії, його підлість й мстивість розкриваються в тому, що, не виявляючи зовнішніх ознак неприязні до Софронія, він таємно шкодить йому. Невідповідність зовнішнього «благообразного» [Вовчок Марко 1975: 449] вигляду отця Єремія та його внутрішньої суті увиразнюється у відтворенні героєм-наратором свого враження від спостереження за тим, як отець Єремій пише доноса на Софронія: «Отец Еремей продолжал водить пером, с видимым тщанием отделявая каждую букву; время от времени он как будто усмехался. При этой усмешке благообразное лицо его делалось столь ужасным, что смертельный хлад пробегал по моим членам; не то, чтобы оно принимало гневное или яростное выражение – нет, но оно все тогда трепетало каким-то особым трусливым, предательским наслаждением, гнусность которого невозможно выразить словами. Мне словно кто в уши прокричал слово, вырвавшееся когда-то у Софрония: «Иуда» [Вовчок Марко 1975: 449].

Підступність отця Єремія виявляється і в його ставленні до свого зятя Михайла Вертоградова, піклування про якого після смерті Ненілі викликане не співчуттям, а прагненням заволодіти його багатством. Жорстокість виявляє отець Єремій до своєї доньки Насті, яка покохала ненависного йому Софронія: він розлучає закоханих й відвозить Настю в монастир.

Прагнучи отримувати більше грошей за причастя, отець Єремій вдається до негідного для священника засобу – залякування. Так, прийшовши причащати хворого селянина Грицька, отець Єремій налякав його жінку й матір тим, що Грицько, нібито, великий грішник, а тому треба викласти немало грошей на Божу службу й молебень. Простий селянин зрозумів підлість панотця: «Ведь он проситъ ничего себе не просил, он только советовал помолиться! [...] – Нет, нам на него не жаловаться. Он сосет нашу кровь исподтишка! С тех пор, как он у нас, всех словно червяк подъедает» [Вовчок Марко 1975: 463].

Негативне значення образу отця Єремія поглиблюється через відтворення героєм-наратором власного сприйняття: спостерігаючи за панотцем, Тиміш відчуває «смертельный хлад» [Вовчок Марко 1975: 449], а доторк руки отця Єремія нагадує «прикосновения скорпий» [Вовчок Марко 1975: 571].

На відміну від отця Єремія, його дружина – Варвара Йосипівна – не приховує своїх негативних рис, зокрема жорстокості, жадібності, сварливості, схильності до прокльонів. «Владолюбна, жорстока, до безміри жадібна, груба і неперевершена в віртуозності сваритися, вона є, мабуть, чи не єдиний в цьому роді тип в усій російській і українській літературі XIX ст.» [Засенко 1964: 334] – справедливо зауважує О. Засенко. Антитестичними є образи доньок отця Єремія – Неніли та Насті. У листі до С. Єшевського (початок серпня 1864 р.) Марко Вовчок писала: «Я хотела Вам прочитать «Записки дьячка». Меня очень теперь волнует мысль, сколько бы могли делать женщины, священнические дочери и жены, и что они ничего не делают, а только преуспевают в телесах» [Вовчок Марко 1965: 425]. В образі Неніли, у її безтурботному, бездіяльному й безцільному існуванні уособлений спосіб життя переважної більшості тогочасних попівських доньок. На відміну від своєї байдужої, млявої й лінивої сестри, Настя вирізняється працелюбністю, чесністю, справедливістю, вона засуджує негідні вчинки свого батька, його відношення до парафіян, до Софронія. Покохавши Софронія, Настя стає жертвою сваволі й жорстокості свого батька-священника.

Своєрідною антитезою до образу отця Єремія є церковний дячок Софроній, який не побоявся відкрито виступити проти

несправедливих вчинків священика. Не скорившись й відстоявши правду, Софроній домагається, щоб отець Єремій віддав йому зібрані гроші й буде собі дім: «То было первое виденное мною торжество над угнетавшею нас властью, и вкушение его было невыразимо сладко. [...] Неясно, смутно, но я уже понял, что не все может прихоть сильного властью и что многое зависит от нашего собственного мужества, постоянства и твердости» [Вовчок Марко 1975: 385]. Не побоявся Софроній виступити й проти несправедливого, самочинного поділу великодніх яєць, зібраних з парафіян, адже побачив, що отець Єремій обділяє церковних людей. Завдяки своїй сміливості, здатності відстояти справедливість, Софроній став авторитетом для героя-наратора. Позиція Софронія є тим тлом, на якому увиразнюються всі негативні прояви навколишнього життя, а також чистим джерелом посеред загального безсилля й покірності: «Сколько неопенима для нас во всякое время нашего жития, а кольми паче в дни нерассудного детства, встреча с сильными и свежими людьми! Я уподоблю этих людей источнику сказочной живой воды, брызги которой чудесно воскрешают несчастных жертв богопротивного чародея!» [Вовчок Марко 1975: 520]. Ставши жертвою наклепів отця Єремія, Софроній був звинувачений у злочинах, яких не вчиняв, й засуджений до заслання. Проте герой не скоряється, продовжує боротися – втікає з місця ув'язнення й у розмові з Тимошем, з яким зустрівся у Красноліському монастирі, виявляє незламність духу, прагнення знайти Настю.

Сміливість, загострене відчуття справедливості, нескоренність у відстоюванні правди, притаманні Софронію, виразно контрастують із рисами батьків героя-оповідача, які є людьми заляканими, слабкими, скореними життєвими негараздами. Церковний дяк – батько героя-наратора – належить до типу «добрых, честных, но слабых людей» [Вовчок Марко 1975: 501]. Дяк бачить негідні вчинки отця Єремія, проте свідомий того, що протест нічого не змінить, а лише нашкодить йому і його родині. Хоча дяк й обіцяє допомагати Софронію у його боротьбі за справедливість, проте сам воліє залишитися в тіні й не виявляти свій протест відкрито. На відміну від Софронія, він не здатен на боротьбу з несправедливістю й з покірністю та смиренням виконує свої обов'язки. Не протестує

дяк і тоді, коли його змушують підписати папери, спрямовані проти Софронія. Притаманне дяку відчуття «невинно угнетаемого и попираемого» [Вовчок Марко 1975: 420] передалося його сину – герою-оповідачу Тимофію. Наділений почуттям справедливості, здатністю розрізняти добро й зло, Тиміш бачить несправедливе ставлення отця Єремія до людей. З іншого боку, він спостерігає за поведінкою своїх добрих, але заляканих, нездатних на протест батьків, і в глибині душі не сприймає їхню позицію. Ставши свідком розмови сільських людей про свого батька, Тиміш виявляє бажання не бути таким, як він: «Тля!» О, жестокое, но правдивое слово! Но я все-таки не «отродье!» Я не «тля!» Я не «заодно с ним!» [Вовчок Марко 1975: 464]. Активність у боротьбі з несправедливістю, а не пасивна покірність, визначає життєву позицію героя-оповідача: «В наиболее трагические минуты, в порывах самой томительной горести, мне ни разу не приходила даже мимолетная мысль о возможности покориться обстоятельствам. Напротив, чем невыносимей были мои страдания, тем сильнее разжигался я враждою и неукротимую страстью противоборствовать ненавистным для меня порядкам» [Вовчок Марко 1975: 528].

Образу церковного пономаря притаманне прислужництво, лицемір'я, схильність до висліджування, доносів. Обговорюючи з дяком несправедливі вчинки попа й попаді, він, водночас, не втрачає нагоди прислужитися перед ними. Герой-наратор, який збагнув натуру «мелкодушного лицемера» [Вовчок Марко 1975: 516], розповідає йому промовисту притчу про цигана, який визнавав ту віру, за яку давали сало [Вовчок Марко 1975: 514 – 515]. Реалістичне зображення негативних рис, притаманних певній частині духовенства, підсилюється завдяки використанню художніх можливостей іронії. «Особливу роль у створенні багатьох образів відігравав засіб іронії, що на перший погляд здавалася начебто добродушною, а насправді була уїдливою і гостро викривальною» [Грицай 1983: 163] – слушно зазначає М.Грицай. Поряд із іронією, визначальним засобом моделювання образів духовенства є сатира. Особливого значення вона набуває у контексті розкриття образів отця Мардарія, Михайла Вертоградова, сестер Секлети, Олімпіади, ігумені Красноліського монастиря. Зображуючи трапезу під час подорожі духовенства до

Красноліського монастиря, письменниця показує, що священники й черниці не байдужі до смачних найдків та міцних напоїв: у візку сестри Секлети за вузликом з черствим хлібом та огірками («видимим»), приховане «невидиме» – вишукані харчові припаси й напої («[...] из таинственных недр показались копченые рыбы различных великолепных размеров, породистые поросята в вяленом виде, массивный окорок, целые гирлянды колбас всевозможных сортов [...], одним словом говоря, все лакомые яства и сласти, какие только всеблагое провидение указало смертному на питание телес и усладительное баловство вкуса» [Вовчок Марко 1975: 573]). У зображенні трапези панотців та черниць увиразнюються несумісні з їхнім духовним саном риси поведінки. Так, міцні напої «распалили господствующие [...] страсти» [Вовчок Марко 1975: 578] сестри Секлети та отця Вертоградова, який забавлявся тим, що кидав хлібні кульки у сестру Олімпіаду. З метою посилення негативно-сатиричного значення образів, письменниця використовує форму звернення героя-оповідача до Бога, до читача, вдається до промовистих порівнянь: «Создатель! В каком виде были сии твои священнослужители! Отец Мардарий уподоблялся некоей огнедышащей горе, уже испытующей действие подземного огня: он извергал потоки глухих, но тем не менее ужасных ругательств и целый дождь яростных плевков. Отец Еремей сидел неподвижен и безмолвен, [...] мягковолнистая патриархальная борода торчала во все стороны, как клок сена, от которого только что отогнали голодных коз» [Вовчок Марко 1975: 642, 643]. За словами Н. Крутікової, в «образі Вертоградова мовби сконцентрувались ознаки розкладу ситого, бездіяльного паразитарного вищого духовенства» [Крутікова 1965: 274]. Отець Михайло Вертоградов не довго переймався смертю своєї дружини Ненілі: в Красноліському монастирі він виявляє небайдужість до черниць, розваг, міцних напоїв. Його поведінка у монастирі дала Тимошу привід до аналогій: «Патрон мой, Вертоградов, окруженный сонмом юных прислужниц, напоминал скорее языческого упитанного бога вина, чем благочестивого пастыря» [Вовчок Марко 1975: 617]. Загалом, перебування Вертоградова в монастирі відзначалося участю у трапезах, після яких він найчастіше «засыпал тут же, у пиршественного стола»

[Вовчок Марко 1975: 655], та розвагами з черницями. Жорстокість Вертоградова виявляється у заохочуванні знущань ігумені над ченицями, які для нього є своєрідною розвагою: під час засипання очей сіллю сестрі Секлетей він «залився смехом и кричал: – А ну, еще ей сыпните! Еще, еще! Ишь, какая! Все ее не берет!» [Вовчок Марко 1975: 653]. За влучним висловом М. Грицай, «в образі цього «духовного пастиря», що є ідеалом в очах інших церковників, уособлені найогидніші риси вищого духовенства: психологічне здичавіння, внутрішня розбещеність, розпуста, духовна порожнеча» [Грицай 1983: 160].

Для поглиблення сатиричного викривального ефекту письменника вдається до порівнянь своїх героїв із тваринами: «Анімалістичні образи-символи чи алегорії, до яких часто вдавався Марко Вовчок при змалюванні зовнішності своїх героїв, у неї завжди художньо виправдані, вказують не тільки на портретну схожість, а й на подібність характеру певного персонажа до «характеру» птаха, тварини, загалом якоїсь істоти. Точніше: характер героя письменника розкриває цілком узгоджено з анімалістичним образом-символом, який конкретизується в уяві читача на основі його власних асоціацій» [Засенко 1964: 411]. Так, прислужництво, лицемір'я, удавана улесливість, підлабузництво, схильність до підглядання й підслуховування, властиві церковному пономареві, підкреслює його «лисообразный лик» [Вовчок Марко 1975: 514]. Хитрість, лицемір'я, лукавство, спритність сестри Секлетей увиразнюється її порівнянням із сорокою («Мать Секлетейя проворно, как сорока, выскочила из повозки [...]» [Вовчок Марко 1975: 602]), зі змією («[...] мать Секлетейя [...] отворила двери храмины и скользнула туда, как змея в нору» [Вовчок Марко 1975: 612]). Схильність деяких сестер Красноліського монастиря жити чужою працею акцентується через порівняння однієї з них з п'явкою (прочанок «настигла «малопострижница» средних лет, приземистая, сытая и гладкая, как только насыщенная, отпавшая от крови, пиявица» [Вовчок Марко 1975: 631]).

Сатиричними засобами, спрямованими на викриття негативних явищ, зображене у творі й життя в Красноліському монастирі, який «письменница зображує як один із центрів релігійного мракобісся, середньовічної деспотії, тваринного

червоугодництва і невтримної розпусти» [Засенко 1964: 330]. Крізь призму сприйняття героя-наратора, у формі звернення до читача увиразнюється невідповідність зовнішнього побуту монастиря й прихованих від сторонніх очей особливостей життя в обителі: «[...] тебе, вероятно, нравились и пухлые, белые просфоры, присылаемые тебе к чаю христиански внимательною и ласковою матерью-игуменьей, и звук монастырского колокола [...]. Ты унес отсюда поэтическое воспоминание, которое, быть может, даже старался, устными ли рассказами, или чертами пера, передать потомству... Легковерный! Ты не подозревал, что в том же комоді с просфорами, только в углублении, незаметном для постороннего глаза, лежат пучки гибких, моченых в уксусе, розг, что та самая десница, которая так набожно тебя благословляла, потрясала, как вихрь былые, молодых послушниц и что юные эти отшельницы уподобились под рясами своими географическим картам тех стран, где изобильно рек и речек [...]» [Вовчок Марко 1975: 522]. Життя у монастирі, жорстокість та здирицтво, які там процвітають, несумісні з уявленням про діяльність жіночих монастирів. Ігуменя, яка вирізняється рідкісною жорстокістю й свавіллям, веде негідний спосіб життя. Так, на вранішніх трапезах вона розважає гостей різноманітними знущаннями над черницями: «[...] мать игуменья брала своими гибкими иссиня-белыми длинными перстами щепотку соли и, усмехаясь, долго целила, целила матери Секлетее в глаза, затем медленным размахом руки ловко пускала помянутую соль в самые зрачки жертвы» [Вовчок Марко 1975: 652]. Обідня ж монастирська «трапеза отличалась от утренней только тем, что длилась дольше, а потому и была разнообразнее как в истязаниях, так и в пиршественных утехах» [Вовчок Марко 1975: 659]. Герой-наратор стає свідком здирицтва з богомольців, яким займалися монастирські черниці. Застерігаючи від гріха, жадібності, сестри виявляють своєю поведінкою власну гріховність, перейнятість бажанням якомога більше здерти грошей з нужденних прочан. Примушуючи купувати свічки, вони не повертають прочанам зайвих грошей, майже силоміць спрямовують їх до столика для жертвоприношення. Загалом, життя «Красноліського монастиря сповнене такою розпущістю, садизмом і шахрайством, що навіть

бували ієреї Мардарій і Єремій залишаються обдуреними [...]» [Крутікова 1965: 275].

Основні тенденції зображення духовенства в російськомовній прозі Марка Вовчка знайшли своє продовження і в образі героя роману «В глуши» (вперше надрукований 1875 р. на сторінках «Отечественных записок») – отця Павла, в якому втілені типізовані риси, притаманні окремій частині сільського духовенства другої половини ХІХ ст. О.Засенко слушно вказує на близькість образу отця Павла до героїв творів М.Гоголя й М.Щедріна: «Мовою гострої гоголівської сатири Марко Вовчок розкриває захланну душу отця Павла – сільського глитая-набувача. В зв'язку з швидким розвитком капіталізму в країні подібний соціальний тип був дуже поширеним у післяреформеному селі. В особі дубровського «пастиря» органічно поєдналися риси гоголівського Плюшкіна й щедрінського Дерунова» [Засенко 1964: 406–407]. Показовою рисою героя є притаманне йому бажання вислужитися перед поміщиком Хрущовим: дізнавшись про приїзд поміщика, отець Павло приходить до нього «с благодарственным молебном» [Вовчок Марко 1983: 419]. Алогічність, абсурдність суджень, порівнянь, до яких вдається отець Павло у розмові з Хрущовим, видають його обмеженість, а поведінка панотця виразно свідчить про його нечемність, нахабність. Промовистими тут є слова Хрущова, сказані після візиту отця Павла: « – Насилу отделался! Что за бессовестный поп!» [Вовчок Марко 1983: 586]. Перейнятий бажанням заволодіти Долгушинським лугом, отець Павло наполегливо впрошує його у Хрущова, проявляючи при цьому безтактність та лицемірство, адже мотивує своє бажання церковними потребами.

Іронічно-негативна семантика образу отця Павла підкреслюється зображенням його манер, рис, які не відповідають уявленням про поведінку священика: «Отец Павел плюнул и не мог, к сожалению, воздержаться от восклицания, столь не совместного с его саном, что мы считаем более благопристойным не приводить его здесь целиком, а лишь обозначить, что им энергично призывался для расправы с Евдоким Евдокимовичем тот, от которого святые отцы сложили столько молитв [...]» [Вовчок Марко 1983: 461]. Важливими у

формуванні іронічно-сатиричної семантики образу є порівняння: дивлячись на Надію Солнцеву, отець Павло «всхрапывал, как конь, которого с пыльной дороги неожиданно ввели под навес зеленых ветвей» [Вовчок Марко 1983: 503]; випрошуючи Доглушинський луг у Хрощова, отець Павло «собрал, точно на шнурок, и выпятил свои красные, как у вампира, губы [...]» [Вовчок Марко 1983: с. 584]; при погляді на гроші, у отця Павла «глаза загорелись, как карбункулы» [Вовчок Марко 1983: 592]. Жадібність, хижість отця Павла видають його «циганские», «черные волчьи глаза» [Вовчок Марко 1983: 421, 622]. Лицемірство отця Павла виявляється у розходженні його слів та справ. Так, красномовно говорячи про людську гріховність, через яку забуваються сироти та вдови, про потреби храмів, отець Павло не робить жодних спроб допомогти селянам у їхніх духовних чи матеріальних потребах, примушує працювати на себе, переймається лише власним добробутом.

Сатиричне значення образу отця Павла поглиблюється у розділі з промовистою назвою «Пастырь и овцы», іронія якої акцентується завдяки епіграфу – рядкам з роману Ф. Рабле «Гаргантюа і Пантагрюель»: «Я приношу жертви лише собі самому і моєму череву, найвеличнішому з усіх богів» [Вовчок Марко 1983: 446]. У розділі яскраво увиразнюється така риса героя, як лицемірство. Хоча отець Павло при будь-якій нагоді «сетовал на бедность» [Вовчок Марко 1983: 448], при цьому, він мав будинок, садок, велике господарство, яке вирізнялося «важным преимуществом приносит доход, не требуя почти никаких расходов» [Вовчок Марко 1983: 446]. За словами М. Грицяя, новаторство образу отця Павла полягає у тому, що це був «цілком новий для російської і української літератури образ попаділка, комерсанта» [Грицай 1983: 179]. На словах заявляючи, що він любить селян і є їх добрим пастирем («А мужиков я люблю. [...] и, как пастырь добрый, душу свою полагаю за овцы...») [Вовчок Марко 1983: 585]), отець Павло запровадив у себе своєрідну панщину, адже за провини він накладав на селян оригінальну епітимію: той, хто вчинив гріх, мав виконати певну роботу в господарстві панотця (сполоти город, зібрати льон тощо). В результаті, господарство отця Павла трималося на селянській праці: «Отец Павел не знал, что такое наем рабочих

рук, а между тем у него всегда все бывало вовремя и исправно сделано и в огороде, и во дворе, и в доме. [...] Грешили, разумеется, во всякую пору года, а потому у отца Павла ни зимние, ни летние, ни весенние, ни осенние женские работы не стояли» [Вовчок Марко 1983: 446, 447].

У розкритті образу важливу роль відіграє «засіб речової характеристики персонажа» [Засенко 1964: 407]. Хоча отець Павло постійно скаржиться, що гине від бідності («погибаю от убожества – можно сказать, от нищеты!» [Вовчок Марко 1983: 584]), проте опис його житла свідчить про протилежне. Помешкання отця Павла рясніло різнорідними предметами, вирізнялося хаотичним нагромадженням непотрібних речей. Хоча більшість предметів, що заповнювали житло панотця, не мали практичного застосування, проте при будь-якій нагоді отець Павло натякав своїм гостям: «Жаждал бы и от вас удостоиться какой-нибудь памяти» [Вовчок Марко 1983: 448]. У нагромадженні речей отець Павло виявляє хворобливу жадібність: «Не умирало ни единого человека в приходе, будь он богатый или бедный, именитого рода или низкого происхождения, после которого отец Павел не явился бы просить той или другой вещи, будто бы обещанной ему тогда и тогда покойником или покойницей» [Вовчок Марко 1983: 448].

Отже, різнопланове розкриття життєвих реалій, психологізм, типізованість й вмотивованість моделювання характеру, домінування об'єктивно-реалістичних принципів відтворення визначили провідні тенденції зображення духовенства у прозі Марка Вовчка. Як показали спостереження, у малій прозі письменниці («Сестра», «Отець Андрій», «Козачка») домінують позитивні образи духовних діячів. Образи духовенства у російськомовних романах Марка Вовчка («Записки причетника», «В глуши») сповнені негативної семантики, адже спрямовані на викриття рис, притаманних окремій частині священиків, дяків, пономарів, ченців і черниць. З-поміж тенденцій зображення духовенства у великій прозі письменниці – узагальнення в одному образі негативних рис, використання художніх можливостей сатири й іронії, вмотивованість сюжетно-композиційних колізій, першоособовий наратив.

Література: *Вовчок Марко 1983:* Вовчок Марко. В глуши. Роман / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Оповідання. Казки. Повісті. Роман. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 367–622; *Вовчок Марко 2005:* Вовчок Марко. Дяк / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Три долі: Повісті та оповідання. – Харків: Фоліо, 2005. – С. 282 – 324; *Вовчок Марко 1975:* Вовчок Марко. Записки причетника / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Твори: У 3 т. – К.: Дніпро, 1975. – Т. 3. – 1975. – С. 357 – 699; *Вовчок Марко 1975:* Вовчок Марко. Козачка / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Твори: У 3 т. – К.: Дніпро, 1975. – Т. 1. – 1975. – С. 52 – 68; *Вовчок Марко 1975:* Вовчок Марко. Отець Андрій / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Твори: У 3 т. – К.: Дніпро, 1975. – Т. 1. – 1975. – С. 109–112; *Вовчок Марко 1975:* Вовчок Марко. Сестра / Марко Вовчок // Вовчок Марко. Твори: У 3 т. – К.: Дніпро, 1975. – Т. 1. – 1975. – С. 33–51; *Вовчок Марко 1956:* Вовчок Марко. Твори: У 6 т. / Марко Вовчок. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1955–1956. – Т. 6. – 1956. – 616 с.; *Грицай 1983:* Грицай М. Марко Вовчок. Творчий шлях / М. Грицай. – К.: Вища школа, 1983. – 200 с.; *Засенко 1964:* Засенко О. Марко Вовчок. Життя, творчість, місце в історії літератури / О. Засенко. – К.: Видавництво академії наук української РСР, 1964. – 654 с.; *Крутікова 1965:* Крутікова Н. Сторінки творчого життя (Марко Вовчок в житті і праці) / Н. Крутікова. – К.: Дніпро, 1965. – 390 с.

Рецензенти: Колінько О.П., д-р, філол. наук, проф. (Київ)

Сушко З.С., к. філол. наук, доц. (Тернопіль)

Марія Реутова, асп. (Донецьк)

УДК 821.161.2.09 (477)

ББК83.3 (4УКР)

Поетикальний аспект невротичності у ліриці Ліни Ефіндієвої

У статті розглядається аналіз ліричного доробку Ліни Ефіндієвої у контексті психоаналітичного дискурсу, зокрема з урахуванням філософських традицій З. Фрейда. Здійснена спроба виявити ключові елементи поетики, що репрезентують психопатичний стан ліричного героя.

Ключові слова: невроз, поетичний світ, психоаналіз, поетика, ліричний суб'єкт, З. Фрейд.